

WIEJSKIE ORGANIZACJE SPOŁECZNE

Wprowadzenie

Historia organizacji społecznych w Polsce, sięgająca korzeniami początków średniowiecza, przeplata się ze skomplikowanymi losami mieszkańców naszego kraju. Na obszarach wiejskich „pierwsze organizacje społeczne i ekonomiczne, zrzeszające mieszkańców wsi, zaczęły powstawać po uwłaszczeniu chłopów” (Matysiak 2016, s. 268), niemniej na potrzeby niniejszej pracy analizie zostanie poddany okres od 1918 r., kiedy to warstwa chłopska zaczęła domagać się redystrybucji praw i obowiązków społecznych oraz podejmować działania w różnego rodzaju strukturach pośredniczących.

Procesy związane z kształtowaniem się odrębnych form samoorganizacji ludności wiejskiej zachodzące w ciągu stu lat wskazują na ogromny zakres zmienności struktur społecznych, specyfikę funkcjonowania lokalnych wspólnot i tradycję zrzeszania się. Większość współczesnych badań działań obywatelskich na wsi ujawnia ich słabość w porównaniu z inicjatywami społeczności miejskich¹, uwidaczniając relatywnie słabsze skłonności mieszkańców wsi do samoorganizacji. Stan taki wynika najpewniej z odrębności form i tradycyjnych sposobów budowania więzi i wzajemnej współpracy, które nie zawsze mieszczą się w ramach oficjalnych badań statystycznych. Siłą organizacji społecznych, szczególnie tych działających na obszarach wiejskich, jest ich zdolność do tworzenia ścisłych powiązań ze społecznościami lokalnymi, a także do budowania poczucia odpowiedzialności społecznej i udziału w wysiłku na rzecz rozwoju. Taki pogląd wyraża wielu badaczy kapitału społecznego i kultury wsi. Jacek Kurczewski opisuje go w następujący sposób: „w terenie wiejskim [...] istnienie organizacji w ogóle jest sprawą dodatkowo trudną do ustalenia ze względu na brak granicy między kontaktem towarzysko-sąsiedzkim a działalnością organizacyjną” (Kurczewski 2003, s. 261). Piotr Gliński proponuje, aby działania realizowane w ramach wspólnot rodzinnych, sąsiedzkich czy parafialnych, dla odróżnienia od aktywności grup bardziej sformalizowanych, jak organizacje

¹ Mówią o tym zarówno wykonywane w kolejnych latach raporty *Diagnoza społeczna*, dane jednostek monitorujących oficjalną aktywność organizacji pozarządowych, jak i raporty FDPA opisujące sytuację polskiej wsi.

czy stowarzyszenia, określać mianem „czwartego sektora” (2002, s. 315), co znajduje swoje uzasadnienie w tym, że organizacje tego rodzaju „wprowadzają jednostkę w zupełnie nowy rodzaj stosunków niż te, jakie poznała w rodzinie, wdrażają ją w istotę życia społecznego” (Bogucka 2001). Maria Wieruszewska (2002) pisze o utrwalonym w wielu pracach wzorze opisu nieprzystosowania społeczności wiejskich do nowych zasad i reguł działania. Twierdzi, że przekonanie o pasywności mieszkańców wsi wynika z niezrozumienia tego, że do artykułowania własnych interesów używane są tam instrumenty inne niż polityczne (por. Rychard 2000, s. 174).

Na wsi ścierają się tradycyjne formy organizacji wiejskich z „nowoczesnymi” stowarzyszeniami. Towarzystwa tu zlokalizowane mają swoją tradycyjną tożsamość i specyfikę. Mimo że udział w organizacjach pozarządowych nie odzwierciedla całego spektrum aktywności społecznych podejmowanych przez mieszkańców wsi, to warto odnotować, że w ich funkcjonowaniu znaczącą rolę odgrywają wzajemne zaufanie i umiejętność współpracy, jak również „tradycyjne więzi i działalność mniej sformalizowana” (Adamowicz 2008, s. 21). Jak wskazuje Robert Putnam, wszystkie z tych elementów są pochodną kapitału społecznego, będącego atrybutem grup społecznych, w szczególności lokalnych, ułatwiającego inicjatywy zbiorowe.

Organizacje społeczne działające na obszarach wiejskich odegrały w poszczególnych okresach stu lat polskiej niepodległości znaczącą rolę. Były odzwierciedleniem zjawisk występujących w całym społeczeństwie i państwie, ale wiele z nich miało specyficzny – wiejski – charakter. W analizie ograniczymy się do organizacji typowo wiejskich, małych struktur społecznych polskiej wsi, która będzie prowadzona w rozbiciu na różne formy organizacyjne, działające na obszarach wiejskich we wskazanych okresach. Pewnym wyjątkiem jest poszukiwanie korzeni organizacji i struktur społecznych związanych z odzyskaniem niepodległości w 1918 r. Nie sposób pisać o strukturach społecznych II Rzeczypospolitej bez nawiązania do źródeł inicjatyw końca XIX i początku XX w.

„Wiek XIX to czas powstawania organizacji społecznych o formie zbliżonej do współczesnych podmiotów non profit” (Moroń 2012, s. 36), jak również stowarzyszeń wzajemnej pomocy oraz działających na rzecz dobra wspólnego. Należy przy tym pamiętać, iż możliwości tworzenia i funkcjonowania organizacji społecznych/pozarządowych² na przelomie XIX i XX w. były odmienne

² Trzeci sektor jest najczęściej postrzegany jako przestrzeń dobrowolnych, nienastawionych na zysk organizacji, pełniących istotne funkcje. Organizacje trzeciego sektora przybierają różnorodne formy. W jego ramach mogą funkcjonować nieformalne grupy, jak również wysoce sformalizowane organizacje. Często utożsamia się go również z grupami *ad hoc*, które reagują na specyficzny problem występujący w społeczności. W literaturze przedmiotu brak jest jednej, precyzyjnej definicji pojęcia,

w każdym z zaborów i wynikały z ustawodawstwa państw zaborczych. W zaborze austriackim zasady funkcjonowania stowarzyszeń określały mówiąca o wolności zrzeszania się konstytucja z 4 marca 1849 r. oraz Ustawa zasadnicza o ogólnych prawach obywateli z 21 grudnia 1867 r. Kwestie prawne związane z funkcjonowaniem fundacji regulował Kodeks cywilny austriacki z 1811 r. W zaborze pruskim zasady działania stowarzyszeń określały przepisy Ustawy z 18 kwietnia 1908 r. o stowarzyszeniach oraz przepisy Kodeksu cywilnego niemieckiego, który regulował również sytuację fundacji. W zaborze rosyjskim przepisy prawne dotyczące stowarzyszeń wynikały z przepisów prawa karnego, mówiących o „zakazie tworzenia tajnych organizacji”, oraz z ukazu z 4/17 marca 1906 r. wskazującego prawo poddanych do tworzenia stowarzyszeń (Suski 2011, s. 18–336).

Jednym z przejawów społecznej aktywności mieszkańców wsi możliwym do realizacji w ramach legislacji państw zaborczych była spółdzielczość. W okresie tym ukształtowała się również idea uniwersytetów ludowych.

Jak już wspomniano, organizacje o charakterze spółdzielczym i gospodarczym odegrały szczególnie wielką rolę w Polsce w czasie zaborów. Na ten okres przypada wykształcenie się nowych form działalności społecznej, opierających się na idei pomocniczości, tj. spółdzielni samopomocowych, banków ludowych, towarzystw pożyczkowych, stanowiących pierwowzór klasycznych organizacji pozarządowych, które zaczęły powstawać w późniejszych latach. „Silną stroną organizacji wiejskich było ugruntowanie idei współpracy i pomocy wzajemnej w wiejskich środowiskach lokalnych” (Adamowicz 2008, s. 20). Organizacje tego typu rozwijały się na terenach polskich praktycznie równoległe do innych państw europejskich. Pierwszym propagatorem idei spółdzielczej na ziemiach polskich, jeszcze na kilkadziesiąt lat przed

dlatego tak ważnym wydaje nam się wskazanie różnic pomiędzy organizacjami pozarządowymi/ społecznymi a trzecim sektorem. Termin „organizacje społeczne” jest terminem niezdefiniowanym, obejmującym szeroką gamę organizacji działających pomiędzy jednostką a państwem. Często stosowany jest wymiennie z terminem „organizacje pozarządowe”. Utożsamiany jest również z „trzecim sektorem”, którego działalność jest wyrazem aktywności społeczeństwa, w tym także mieszkańców obszarów wiejskich. Określenie „trzeci sektor” w praktyce odnosi się do bardzo różnych organizacji, m.in. organizacji charytatywnych, pozarządowych, grup samopomocowych, przedsiębiorstw społecznych (Corry 2010, s. 11). Termin ten po raz pierwszy w naukach społecznych został użyty w 1973 r. przez amerykańskiego socjologa Amitaia Etzioniego dla określenia sektora organizacji ustanowionych przez ludzi na zasadzie dobrowolności, aby realizować cele społeczne lub wspólnotowe (Corry 2010, s. 13). Taki sposób pojmowania „trzeciego sektora” najlepiej oddaje specyfikę obszarów wiejskich, gdzie wiele inicjatyw podejmowanych jest poza działalnością formalnych organizacji. Dlatego też, ilekroć w tekście będziemy się posługiwać terminem „organizacje społeczne/organizacje pozarządowe”, będziemy mieć na myśli organizacje formalne, tj. organizacje wpisane do rejestrów. Termin „trzeci sektor” będzie używany dla określenia organizacji społecznych/pozarządowych, jak również wszelkich innych działań podejmowanych przez jednostki na rzecz dobra wspólnego.

utworzeniem pierwszych inicjatyw spółdzielczych w Europie, był Stanisław Staszic, założyciel Hrubieszowskiego Towarzystwa Rolniczego Ratowania się Wspólnie w Nieszczęściach (1816 r.) (Boguta 2000, s. 53). Począwszy od 1867 r., w Wielkopolsce i na Pomorzu rozpoczęto realizację pracy u podstaw, tzw. pracy organicznej wśród włościan. Powstały wtedy towarzystwa gospodarcze, kółka rolnicze (włościańskie), których celem było propagowanie nowoczesnych metod uprawy ziemi, hodowli opartej na wymianie doświadczeń, wystaw, konkursów, dyskusji oraz publikowanie wyników w prasie. Powstały też organizacje bankowe, fabryki maszyn rolniczych, spółdzielnie, spółki drenarskie, cukrownie, mleczarnie etc. Pomocy kółkom rolniczym udzielało Towarzystwo Gospodarcze w Poznaniu, które utworzyło Patronat kótek rolniczych. Pierwszym patronem był Maksymilian Jackowski – założyciel Kótek Rolniczych w Wielkopolsce, podobnie jak Juliusz Kraziewicz był pierwszym założycielem kółka rolniczego na ziemiach polskich w 1862 r. w Piasecznie k/Gniewu. Szacuje się, że w II połowie XIX w. we wszystkich zaborach funkcjonowało ok. 4100 kótek rolniczych, zrzeszających ponad 175 tys. osób³; w kolejnych latach ich liczba dynamicznie wzrastała.

W XIX w. na terenie wszystkich zaborów inicjowano powstawanie chłopskiej szkoły obywatelskiej wzorowanej na skandynawskim modelu Grundtviga⁴, które po roku 1910 najczęściej rozwijały się w kręgach Towarzystwa Czytelni Ludowych (Sutyła 1982, s. 142). Tomasz Maliszewski (2003) przytacza liczne przykłady takich inicjatyw, zakładających konieczność dalszego kształcenia młodzieży po opuszczeniu szkół elementarnych, do których zaliczyć należy m.in. tzw. szkoły niedzielne. Interesujące jest to, że wszystkie przedwojenne szkoły o charakterze ludowym w Polsce powstały tylko w rosyjskiej części ziem polskich, gdzie carski rząd nie dopuszczał żadnego polskiego kształcenia ogólnego. Pierwsze polskie liceum ludowe otworzono w 1900 r. w Pszczelinie. Druga szkoła powstała w Kruszynku w 1904 r. W latach 1900–1914 utworzono łącznie siedem polskich szkół (Kulich 1996, s. 83–87). Podobne inicjatywy istniały również w zaborze austriackim. W Galicji w okresie autonomii popularyzacją czytelnictwa i wiedzy wśród ludu oraz realizacją pozytywistycznego programu kształcenia zajmowało się wiele towarzystw oświatowych, kulturalnych i gospodarczych. Warto wymienić tu m.in. Towarzystwo Szkoły Ludowej,

³ <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kolka-rolnicze;3926838.html> [dostęp: 26.06.2018].

⁴ Skandynawska koncepcja instytucji edukacyjnej dla młodych dorosłych, której celem było umożliwienie zwykłym ludziom wzięcia na siebie odpowiedzialności za własną edukację. Szkoła oparta na modelu Grundtviga zakładała codzienne zaangażowanie w proces nauczania zarówno uczniów, jak i nauczycieli. Założenia tej pionierskiej inicjatywy w Europie i na świecie znaleźć można m.in. w: Borish (1991, s. 7–9) oraz Byczkowski, Maliszewski, Przybylska (2003).

założone w 1891 r. z inicjatywy Adama Asnyka, które organizowało szkolnictwo elementarne i upowszechniało czytelnictwo (Potoczny 2014).

Czasów zaborów sięga również działalność jednostek Ochotniczej Straży Pożarnej. W zaborze rosyjskim były one jedną z nielicznych dozwolonych form samoorganizacji (ich liczebność kształtowała się na poziomie od 33 w 1882 r. do 71 w latach 1914–1916). W zaborze pruskim były silnie zgermanizowane i mniej popularne ze względu na prawny obowiązek udziału mieszkańców w akcjach gaśniczych (pierwsze wzmianki na temat liczebności tego typu organizacji w zaborze pruskim pochodzą z drugiej dekady XX w., w latach 1914–1916 odnotowano ich 112). W Galicji były zakładane obligatoryjnie przez władze samorządowe (ich liczba w zaborze austriackim wzrastała, w 1875 r. na terenie zaboru działały 63 jednostki OSP, a w roku 1905 już 506)⁵. Innym przykładem aktywności mieszkańców wsi w okresie zaborów była działalność kobiet, organizujących się na wzór kółek rolniczych, aby dzielić się praktycznymi umiejętnościami, które mogły być przez nie wykorzystywane w codziennej pracy w gospodarstwie (Budrowska 2009, s. 223–226).

W okresie zaborów, m.in. dzięki aktywności obywatelskiej mieszkańców wsi, wykształciły się i ugruntowały pewne mechanizmy funkcjonowania inicjatyw i organizacji, które współcześnie określamy mianem pozarządowych.

II Rzeczpospolita: powstawanie i rozwój infrastruktury organizacyjnej

„II RP to nowy etap rozwoju organizacji pozarządowych. Działalność tego typu podmiotów otrzymała ramy prawne” (Moroń 2012, s. 39). Tuż po odzyskaniu niepodległości w mocy zostały utrzymane przepisy państw zaborczych. W okresie międzywojennym prawo zawiązywania stowarzyszeń gwarantowały przepisy konstytucji z 17 marca 1921 r., Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 października 1932 r., Prawo o stowarzyszeniach oraz zapisy w konstytucji z 23 kwietnia 1935 r. Przepisy te określały stowarzyszenia jako dobrowolne trwałe zrzeszenia. Po wybuchu II wojny światowej wszystkie stowarzyszenia zostały zdelegalizowane, podobnie fundacje; dopuszczono jedynie możliwość prowadzenia działalności przez fundacje, które uzyskały zezwolenie od władz okupacyjnych (Suski 2011, s. 24–341), tj. przede wszystkim fundacje działające na polu kultury i sztuki. Przykładem takiej organizacji

⁵ Dane opracowane na podstawie informacji zawartych na stronie Państwowej Straży Pożarnej oraz w publikacji Eugeniusza Walczaka z 2003 r.

była ufundowana w 1817 r. fundacja Zakład Narodowy imienia Ossolińskich (Blicharz 2016, s. 16–17).

Po odzyskaniu niepodległości także na wsi zachodziły procesy powszechnego budzenia się i ożywienia życia publicznego. Nastąpiło zwiększenie aktywności organizacji młodzieżowych, w szczególności kół młodzieży wiejskiej, jak również działalności innych form społecznej samoorganizacji, m.in. kółek rolniczych, kół gospodyń wiejskich, spółdzielni etc.

Organizacje młodzieżowe

Pierwsze lata niepodległości stanowią zarazem początek działalności wiejskich organizacji młodzieżowych, które ukształtowały się pod wpływem procesów urbanizacyjnych, otwarcia wsi na zewnętrzne wpływy oraz wzrostu pozarolniczej działalności mieszkańców wsi. W szczególności sposób zostało to opisane przez Józefa Chałasińskiego w *Młodym pokoleniu chłopów*. Autor w swoim opracowaniu do opisu przemian w światopoglądzie, a zwłaszcza w obrazie własnym młodzieży chłopskiej wykorzystał nadesłane przez nich pamiętniki. Chałasiński ukazał, jak młodzi chłopcy odrzucali tradycyjne role społeczne, stając się integralną częścią państwa narodowego, oraz angażowali się w życie społeczne, m.in. poprzez podejmowanie aktywności w kołach młodzieży wiejskiej (Chałasiński 1938, s. XIV–XVI). Rozwój kół młodzieży wiejskich był punktem zwrotnym, który przyczynił się do zakwestionowania dotychczasowych tradycyjnych stosunków społecznych występujących w obrębie społeczności wiejskich (Chałasiński 1938). Głównymi celami działalności kół były szkolenia dla dorosłych, w tym zajęcia z przysposobienia rolniczego, „polegającego na zespołowym i indywidualnym wykonywaniu praktycznych zadań rolniczych” (Magier 2014, s. 98), a także organizacja bibliotek wiejskich (przyjmuje się, że do 1938 r. powstało ok. 1840 bibliotek), prowadzenie działalności kulturalnej (Okrasa 2012) oraz zajęć wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego (Małolepszy 2015, s. 5). Organizacje młodzieżowe tworzyły przestrzeń, w obrębie której przedstawiciele młodego pokolenia wsi mogli dzielić swoje przekonania oraz poszerzać wiedzę.

Jedną z pierwszych organizacji tego typu, obejmującą swoim zasięgiem cały kraj, był Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej (CZMW), który został powołany do życia w 1919 r. Głównym jego celem było podejmowanie działań propagujących ideę samokształcenia wśród młodzieży wiejskiej. Władze sanacyjne⁶ nie

⁶ Dotyczy okresu po zamachu stanu Józefa Piłsudskiego w 1926 r.

były przychylne tego typu aktywności społecznej. Dokładały wszelkich starań, aby doprowadzić do likwidacji (rozwiązania) jak największej liczby kótek, co doprowadziło do rozłamu wewnątrz CZMW, w następstwie którego utworzono w 1928 r. Związek Młodzieży Wiejskiej RP „Wici” oraz CZMW „Siew”. Wiciarze byli doskonale zakorzenieni społecznie. Działali w lokalnych środowiskach, gdzie wszystkich znali i gdzie znano też ich (Okrasa 2012). CZMW „Siew” kontynuował działalność CZMW, reprezentował również interesy władzy sanacyjnej wśród młodzieży wiejskiej. O dużym znaczeniu ruchu młodzieżowego i skuteczności kół młodzieży wiejskich, będących dobrowolnymi stowarzyszeniami reprezentującymi i podejmującymi działania na rzecz powiązanej z nimi kategorii społecznej może świadczyć dynamika ich przyrostu w latach trzydziestych XX w. (zob. tab. 1). Szacuje się, iż w przededniu II wojny światowej na terenie kraju działało ok. 5500 kół CZMW, które zrzeszały 170 tys. członków oraz 3000 kół ZMW RP „Wici” (Herbst 2018, s. 183).

Tab. 1.

Liczba kół młodzieży wiejskiej w latach 1912–1937

Wyszczególnienie	Rok	Liczba kół	Liczba członków
Pierwsze koła młodzieżowe	1912	1	7 004
	1913	1	
	1916	11	
	1917	41	
	1918	113	
Centralny Związek Młodej Wsi	1928	2225	60 000
	1935	5255	149 000
	1936	5310	153 000
	1937	4903	130 000
Związek Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”	1929	746	22 000
	1931	1161	35 000
	1933	1900	45 000
	1935	2650	90 000
	1936	2900	97 000
	1937	2900	97 000

Źródło: oprac. własne na podstawie danych zawartych w Magier 2014; Okrasa 2012 oraz Małolepszy 2015.

Inną formą zorganizowanej działalności młodzieży były uniwersytety ludowe. W okresie międzywojennym istniało ok. 20 takich placówek; w 1938 r.

było ich 23, ale wszystkie zostały zniszczone w trakcie II wojny światowej (Kulich 1996). Prowadziły pozaszkolną działalność edukacyjną dla dorosłych i zrewolucjonizowały przestrzeń społeczną polskiej wsi (Maliszewski 2011, s. 235). Same również przechodziły ideową rewolucję. Tomasz Maliszewski (2003, s. 90) stwierdza, że na początku dwudziestolecia międzywojennego na uniwersytetach ludowych dominowały idee narodowe, z kolei w ostatnich ok. pięciu latach międzywojnia wyraźnie wzrosło zainteresowanie uniwersytetami ludowymi środowisk katolickich.

Stowarzyszenia (KR, KGW, OSP)

Ukształtowana w czasie zaborów działalność kółek rolniczych była rozwijana w okresie II RP, mimo iż po I wojnie światowej nastąpił rozłam w wewnętrznych strukturach tej organizacji – część kółek rolniczych odłączyła się od Centralnego Towarzystwa Rolniczego i przyłączyła się do nowo powstałego w Warszawie Centralnego Związku Kółek Rolniczych (Stefańska 2016, s. 215–242). Po odzyskaniu niepodległości aktywność kółek rolniczych skupiała się przede wszystkim na podejmowaniu działań o charakterze edukacyjno-kulturalnym, społeczno-gospodarczym oraz pomocowym. Kółka rolnicze były odpowiedzialne również za wdrażanie innowacji technologicznych w rolnictwie (Brodziński 2014, s. 150).

Początki działalności kół gospodyń wiejskich, jednej z najstarszych form organizacji społecznych stanowiących element lokalnego społeczeństwa obywatelskiego, sięgają końca XIX w. (pierwsze tego typu koło powstało w 1877 r. pod Skierniewicami), jednakże dopiero w 1918 r. organizacje kobiece przyjęły wspólną nazwę kół gospodyń wiejskich (KGW). W II RP koła te funkcjonowały jako społeczno-zawodowe, dobrowolne organizacje kobiece. Prowadziły przede wszystkim działalność oświatową, z zakresu opieki zdrowotnej, opieki społecznej oraz aktywizacji zawodowej kobiet. Podejmowały również inicjatywy na rzecz rozwoju wsi, dostosowane do potrzeb zarówno społeczności lokalnych, jak i samych kobiet wiejskich. Szacuje się, że w I poł. XX w. działało ok. 4200 kół gospodyń wiejskich (Radziejewicz 2016).

Jednostki Ochotniczej Straży Pożarnej, silnie osadzone w społecznościach lokalnych, należą do najstarszych i bardzo zasłużonych organizacji działających na obszarach wiejskich (Szaflik 2005). W II RP stanowiły największą organizację społeczną – w 1924 r. istniało ok. 2400 jednostek OSP zrzeszających łącznie ponad 150 tys. strażaków (Popis 2013, s. 163). Zgodnie z danymi, na które powołuje się Stanisław Kuta (1987), w 1935 r. było 11 612 jednostek OSP,

w których działało 296 958 strażaków, a w 1938, jak wskazują dane Związku Ochotniczych Straży Pożarnych RP, na terenie kraju działało 13 830 jednostek z 362 tys. strażaków ochotników⁷. Ich działalność ukierunkowana była nie tylko na walkę z pożarami, lecz także na inicjatywy kulturowo-oświatowe.

Organizacje spółdzielcze

Po 1918 r. spółdzielczość rozwijała się dynamicznie, m.in. za sprawą wyzuczenia organizacji spółdzielczych na potrzeby społeczne oraz aktywności wielu zaangażowanych działaczy (Nowak 2015, s. 133). Znalazło to swój prawny wyraz 29 października 1920 r. w Ustawie o spółdzielniach, uważanej za jedną z najlepszych i najnowocześniejszych w Europie. By lepiej realizować swe cele, spółdzielnie tworzyły związki różnych pionów, integrujące i kontynuujące funkcjonowanie organizacji spółdzielczych z okresu zaborów. Najwyższym organem spółdzielczości stała się Państwowa Rada Spółdzielcza, instytucja o szczególnym, spółdzielczo-rządowym charakterze. Powołano też Spółdzielczy Instytut Naukowy. Rozwijała się edukacja spółdzielcza, wydawana była spółdzielcza prasa. Śmiało można stwierdzić, że w I poł. XX w. spółdzielczość była w Polsce niezwykle popularną formą aktywności gospodarczej. Jan Turowski (1992, s. 176) podaje, że w 1918 r. w Poznańskim i na Pomorzu Zachodnim działało 237 spółdzielni liczących ogółem 123 tys. członków, a na terenach byłego zaboru austriackiego 1397 spółdzielni z 322 tys. członków.

Równie dynamicznie rozwijały się po odzyskaniu niepodległości spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe, zwane w Wielkopolsce „spółkami zarobkowymi” lub „bankami ludowymi”. Na terenach byłego zaboru austriackiego działały tworzone na zasadach Raiffeisena⁸ kasy, nazwane od nazwiska ich założyciela i propagatora kasami Stefczyka. Ówczesne kasy Stefczyka można określić jako organizacje małe, obejmujące swym zasięgiem jedną wieś lub parafię. Cechowały się prostymi zasadami księgowości, niewielką, zwykle nieprzekraczającą stu, liczbą członków, którzy dbali o ich gospodarność (Bartkowski 1993, s. 35). Szacuje się, że przed wybuchem II wojny światowej co piąty obywatel RP był członkiem jakiejś spółdzielni. Skupowały one od 5 do 12% produktów rolnych, a 20% depozytów oszczędnościowych złożone było w bankach i kasach spółdzielczych.

⁷ <http://www.zosprp.pl/files/news/430/Historia.pdf> [dostęp: 02.03.2018].

⁸ Założenia spółdzielni typu Raiffeisena: (1) ograniczony teren działania; (2) wspólne gromadzenie zasobów; (3) niskie udziały; (4) dywidenda do wysokości stopy procentowej oszczędności; (5) kredyty udzielane na podstawie skryptu dłużnego; (6) obowiązek lokowania depozytów w bankach ludowych (Gniewek 2016, s. 42).

Tab. 2.

Stan organizacyjny spółdzielczości na wsi w 1937 r.

Rodzaj spółdzielni	Liczba spółdzielni	Liczba członków
Spółdzielnie kredytowe typu Schultze-Delitzscha (Banki Spółdzielcze)	625	335 000
Spółdzielnie kredytowe typu Raiffeisena (kasy Stefczyka)	2771	706 000
Spółdzielnie rolniczo-handlowe	228	64 000
Spółdzielnie rolniczo-spożywcze	547	65 000
Spółdzielnie mleczarskie	1166	430 000
Spółdzielnie ogrodnicze	14	b.d.
Spółdzielnie pracy	46	24 700
Inne spółdzielnie	100	b.d.

Źródło: Boguta (red.) 2011, s. 32.

W okresie II RP na polskiej wsi zachodziły zmiany na niespotykaną skalę. Bazowały one na ukształtowanych jeszcze w ostatnim okresie zaborów pozytywistycznych postawach mieszkańców lokalnych społeczności: rolników, przedsiębiorców czy rzemieślników. Społeczeństwo wiejskie stało się bardziej otwarte i zintegrowane. Rozwój organizacji społecznych stymulowany był przez synergii różnych sił i zasobów.

Organizacje wiejskie w okresie okupacji

Podczas II wojny światowej żadna aktywność społeczna nie była dozwolona. W 1940 r. władze niemieckie rozwiązały wszystkie stowarzyszenia, konfiskując jednocześnie ich majątek. Nowych organizacji w zasadzie nie można było zakładać. Z kolei na ziemiach zajętych przez Związek Radziecki zlikwidowane zostały wszystkie stowarzyszenia kulturalno-społeczne, które uznano za wrogie. Ich mienie również skonfiskowano. Wyjątek stanowiły fundacje, które mogły prowadzić działalność pod warunkiem otrzymania zezwolenia od władz okupacyjnych (Suski 2011, s. 30–32 i 341). Aktywność obywatelską najczęściej kontynuowano w konspiracji – mieszkańcy wsi stanowili bazę dla ruchu oporu, walczyli w podziemnym wojsku, m.in. w Batalionach Chłopskich.

Jedną z nielicznych pozostawionych przez okupanta form organizacji były spółdzielnie. Na wsi – jak pisze Boguta (2011, s. 40) – miały one obowiązek

skupu kontyngentów⁹, tj. obligatoryjnych dostaw na rzecz państwa, ziemiopłodów oraz rozprawiania związanych z tym towarów (głównie wódki). Związki spółdzielcze zostały poddane kuratelii komisarzy niemieckich i lokalnych organów administracyjnych. Jednak w ramach swojej funkcji gospodarczej, na co pozwalały władze niemieckie, ich działalność umożliwiała niesienie pomocy żywnościowej. Stwarzało to okazję do udzielania wsparcia podziemiu, niekiedy w postaci zatrudniania działaczy ruchu oporu, ludzi nauki, kultury, co chroniło ich przed aresztowaniami czy wywozem na przymusowe roboty lub do obozów koncentracyjnych. W 1943 r. na terenie Generalnego Gubernatorstwa działało 2229 spółdzielni rolniczych, zrzeszających ok. 1,4 mln członków. Najwięcej było spółdzielni kredytowych – 1152 (371 tys. członków), mleczarskich – 516 (253 tys. członków), rolniczo-handlowych – 467 (730 tys. członków). Jak dalej pisze Boguta (2011, s. 41), trudniejsza sytuacja panowała na ziemiach wcielonych do Rzeszy (jak np. w Wielkopolsce, gdzie całkowicie zlikwidowano polską spółdzielczość, a majątek skonfiskowano). Na terenach pod okupacją radziecką spółdzielnie wcielane były stopniowo do tzw. Centrosojuza, organizacji spółdzielczej całkowicie kontrolowanej przez państwo. Wielu spółdzielców z tych rejonów zginęło bądź zostało zesłanych do łagrow i na Syberię.

Polska Rzeczpospolita Ludowa (1944–1989), czyli centralizacja i etatyzacja

Mimo iż po II wojnie światowej nie występowały żadne ograniczenia prawne ani przeszkody formalne dla funkcjonowania organizacji społecznych (dziś: pozarządowych), gdyż „Konstytucja Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej z lipca 1952 r. w art. 72 ust. 1⁵⁶ stanowiła, że w celu rozwoju aktywności politycznej, społecznej, gospodarczej i kulturalnej ludu pracującego miast i wsi Polska Rzeczpospolita Ludowa zapewnia obywatelom prawo zrzeszania się” (Suski 2011, s. 33), działalność organizacji społecznych oraz idea dobrowolnej pracy „w okresie Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej [...] zostały w dużej mierze zniszczone” (Moroń 2012, s. 40). W wyniku podporządkowania organizacji organom państwowym zmieniły one funkcje. Przykładem działania destrukcyjnego w stosunku do sektora organizacji pozarządowych było uchwalenie 24 kwietnia

⁹ Kontyngenty – obowiązkowe dostawy płodów rolnych i produktów zwierzęcych ustanowione przez rząd III Rzeszy. Wysokość kontyngentów uzależniona była od wielu czynników, do najważniejszych należy zaliczyć wielkość gospodarstwa i klasę gleby. „Za niewywiązanie się z obowiązku przymusowych dostaw oraz nielegalny handel groziły wysokie kary, z karą śmierci włącznie” (Machałek 2013, s. 65).

1954 r. dekretu o zniesieniu fundacji i przewłaszczeniu przez państwo ich majątku (Suski 2011, s. 31–32).

Organizacje młodzieżowe

„W ciągu ponad 40 lat istnienia Polski Ludowej organizacje młodzieżowe pojawiały się i znikaly wraz ze zmianami sytuacji politycznej” (Sadowska 2010, s. 57). Jedną z pierwszych organizacji reaktywujących swoją działalność po wojnie był Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici”. Jednak już w 1948 r. ponownie utracił niezależność i został włączony do ZMP. W 1956 r., nawiązując do tradycji wiejskich organizacji młodzieżowych, utworzony został Związek Młodzieży Wiejskiej, stanowiący przeciwwagę dla zależnego od PZPR młodzieżowego ruchu chłopskiego¹⁰ (Libionka 2001, s. 23–30). Organizacja ta, zrzeszająca ok. 650 tys. osób (dane za 1962 r.), „zajmowała się nie tylko indoktrynacją, ale i tak zwaną działalnością kulturowo-oświatową (od uniwersytetów ludowych do kursów kroju i szycia) oraz organizacją imprez masowych” (Libionka 2001, s. 28). Ponieważ inne formy działalności były niedopuszczalne, dawała „młodym mieszkańcom wsi szansę na aktywne spędzanie czasu, jednocześnie przygotowując do aktywnej dorosłości” (Hajduk 2016, s. 255). Związek Młodzieży Wiejskiej w takiej formie działał do roku 1973, kiedy zmienił nazwę na Związek Socjalistycznej Młodzieży Wiejskiej. W 1976 r. w następstwie połączenia się ZSMW ze Związkiem Młodzieży Socjalistycznej i Socjalistycznym Związkiem Młodzieży Wojskowej powstała federacja związków o nazwie Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej, która to organizacja była podporządkowana PZPR (Libionka 2001, s. 29).

W kontekście inicjatyw podejmowanych na rzecz młodzieży należy również wspomnieć o działalności uniwersytetów ludowych. W latach 1945–1948 zaczęły się one rozwijać bardzo intensywnie, jak podaje Popławski (1985, s. 39), w 1949 r. było 79 placówek, w których uczestniczyło 1629 słuchaczy. Po roku 1948 poszczególne uniwersytety zaczęto stopniowo likwidować jako „relikt przeszłości nieprzydatny w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych” (Mauersberg 1974, s. 161–183). W 1958 r. uniwersytety ludowe podporządkowano organizacjom młodzieżowym.

W omawianym okresie przy istniejących organizacjach młodzieżowych, jak również przy niektórych stowarzyszeniach młodzieżowych prowadzących

¹⁰ W 1956 r. utworzone zostały dwie organizacje młodzieżowe, tj. Rewolucyjny Związek Młodzieży oraz Związek Młodzieży Robotniczej. Obie organizacje połączyły się po kilku miesiącach, tworząc Związek Młodzieży Socjalistycznej (Libionka 2001, s. 26).

zajęcia z wychowania fizycznego przy parafiach zaczęły powstawać Ludowe Zespoły Sportowe (LZS)¹¹.

Stowarzyszenia (KR, KGW, OSP)

„Jak większość organizacji rolniczych, tak również kółka rolnicze (KR) re-aktywowały żywiołowo po II wojnie światowej swoją działalność na terenach, na których istniały w okresie międzywojennym” (Michna 2010, s. 204). Wart przypomnienia jest moment utraty autonomiczności kółek rolniczych, który nastąpił w 1949 r. Wtedy to utworzony kilka lat wcześniej Związek Samopomocy Chłopskiej¹² całkowicie przejął funkcje kółek rolniczych, podobnie zresztą, jak kół gospodyń wiejskich (KGW) oraz powiatowych biur rolnych z ich kadrą i funduszami (Marczakiewicz 1992). Warunki do odnowy działalności kółek rolniczych pojawiły się po 1956 r. (Gałęski 1973, s. 141), o czym świadczy gwałtowny wzrost ich liczebności. Wiązało się to z upadkiem planu kolektywizacji rolnictwa i rozważaniem koncepcji tzw. kolektywizacji pośredniej, w której rolnik produkowałby na zasadzie pracy nakładczej. Rozwój kółek rolniczych w tym okresie wynikał ze wsparcia finansowego, jakie uzyskiwały z Funduszu Rozwoju Rolnictwa, zasilanego środkami z różnicy pomiędzy cenami rynkowymi a cenami płaconymi przez państwo w ramach dostaw obowiązkowych. W 1959 r. istniało ponad 21 tys. kółek rolniczych. W kolejnych latach ich liczba spadała.

Ulegały przy tym stopniowej koncentracji i przyjmowały narzucane im struktury organizacyjne: od KR przez „kółka wiodące” po międzykółkowe bazy maszynowe (które przejmowały sprzęt i usługi mechanizacyjne „zrzeszonych” KR w połowie lat sześćdziesiątych). Od 1973 r. strukturami zrzeszającymi KR z całej gminy stały się Spółdzielnie Kółek Rolniczych (SKR), które przejmowały prowadzenie działalności gospodarczej, w tym głównie usług maszynowych. To wtedy rozpoczął się faktyczny spadek znaczenia pojedynczych kółek. W 1982 r., w stanie wojennym, kółkom rolniczym nadano również status prawny (ustawą z 8 października 1982 r.) społeczno-zawodowych organizacji rolników. Tak powstały gminne Związki Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych. Pojedyncze

¹¹ Zob. rozdział K. Burdyki, *Od pastwiska do orlika – proces usportowienia polskiej wsi*, w niniejszym tomie.

¹² Związek Samopomocy Chłopskiej – organizacja mało- i średniorolnych chłopów, powołana do życia w grudniu 1944 r. w Lublinie. Miał być dźwignią przebudowy polskiej wsi. Do jego zadań należało m.in.: „umocnienie władzy ludowej; urzeczywistnienie pełnej reformy rolnej w całym kraju; opieka nad chłopskimi gospodarstwami powstałymi w wyniku reformy rolnej; zorganizowanie spółdzielczości na wsi; [...]; umożliwienie wsi korzystania ze zdobyczy nauki i techniki dla ogólnego jej podniesienia gospodarczego i kulturalnego; rozwój ogólnej i rolnej kultury na wsi; podniesienie stanu zdrowotności [...]” (Porzuczek 1967, s. 405).

kółka rolnicze, których działalność do dzisiaj opiera się na zapisach wymienionego aktu prawnego, zostały sprowadzone do organizacji społecznych, a ich działanie znalazło się pod wielkim wpływem struktur gminnych, regionalnych czy centralnych.

W okresie PRL koła gospodyń wiejskich stały się organizacją masową (patrz tabela poniżej). Do 1956 r. były włączone w struktury Związku Samopomocy Chłopskiej i aż do 1966 r. podporządkowane Lidze Kobiet¹³, jako członek zbiorowy tej organizacji (Sawicka 1996). Rozkwit ich działalności przypada na lata siedemdziesiąte XX w.

Tab. 3.

Liczba kół gospodyń wiejskich z uwzględnieniem liczby ich członkiń w latach 1939–1989

Lata	Liczba kół	Liczba członkiń/gospodyń
1937	4 221	99 455
1939	4 200	100 000
1959	8 378	160 000
1973	34 000	1 200 000
1981	35 608	1 259 700
1984	35 055	1 171 000
1985	35 300	1 182 600
1989	35 000	1 000 000
1998	25 847	857 800
2003	18 143	398 200

Źródło: oprac. własne na podstawie danych zawartych w Radziejewicz 2016; Biejał, Wójcikowska 2015; Matysiak 2016; Dąbrowski, Radziejowska, Kobylański 1938 oraz Michna 2010.

W okresie realnego socjalizmu odgrywały rolę kanału dystrybucji dóbr oraz usług powszechnie niedostępnych oraz – nawiązując do przedwojennej tradycji – były również odpowiedzialne za organizację dziecińców¹⁴ (Budrowska 2009, s. 223–226). Kolejne lata zaowocowały ścisłą współpracą z kółkami rolniczymi, co zostało ostatecznie sformalizowane we wspomnianej już Ustawie o społeczno-zawodowych organizacjach rolników z 1982 r. Precyzuje ona obszar

¹³ Organizacja kobieca powołana do życia w 1945 r. Realizowała politykę władzy ludowej, wywierając silny nacisk ideologiczny na swoich członków. Jej aktywność skupiała się na działaniach mających na celu „przeciwdziałanie nowej wojnie oraz rozwijanie współpracy w budowie sprawiedliwej Polski” (Lubik-Reczek 2013, s. 106).

¹⁴ Pierwszy dzieciniec został zorganizowany przez KGW w 1932 r., a dwa lata później utworzono pierwsze ogniska matki i dziecka, wypoczynku wakacyjnego dla dzieci, rękodziela oraz kultywowania tradycji (Dąbrowski 1938).

działania kół gospodyń wiejskich, wskazując, iż do ich kompetencji należą przede wszystkim ochrona praw i interesów kobiet wiejskich, jak również podejmowanie działań mających na celu poprawę ich społeczno-zawodowej pozycji.

Lata sześćdziesiąte XX w. wiążą się także z początkiem działalności wiejskich klubów kultury, tzw. klubokawiarni, które były – jak pisał Józef Chałasiński – „ruchem zaspokajającym żywiołowe potrzeby młodego pokolenia wsi, powstające w jego kontaktach z miastem. To pokolenie chce mieć możliwość zaspokajania tych potrzeb u siebie na wsi [...]” (Boroń 2011, s. 102). Klubokawiarnie miały szerzyć laickie idee oraz kształtować nowe wzorce zachowań, organizować czas wolny ludności wiejskiej m.in. pod postacią dyskusji i gier towarzyskich (Boroń 2009, s. 70–71). Były symbolem przemian zachodzących na polskiej wsi. Szacuje się, iż w okresie ich świetności na wsi działało ponad 600 organizacji tego rodzaju (Sadowska 2010, s. 62). Klubokawiarnie nie przetrwały jednak próby czasu. Pierwsze przejawy kryzysu ich działalności przypadają na lata siedemdziesiąte minionego wieku.

Po zakończeniu działań wojennych swoją aktywność wznowiły również jednostki Ochotniczej Straży Pożarnej (OSP), zostały jednak ponownie zawieszona w 1949 r. przez ówczesne władze (po zakończeniu wojny istniało 14 tys. OSP, zrzeszających 350 tys. osób). W grudniu 1956 r. działalność Związku OSP została reaktywowana¹⁵.

Tab. 4.

Liczba Ochotniczych Straży Pożarnych i ich członków w latach 1947–1975

Lata	Liczba OSP	Liczba członków/strażaków
1947	13 578	318 185
1949	12 834	387 050
1950	13 784	301 313
1954	17 978	363 695
1957	19 710	382 287
1959	19 484	468 457
1963	22 608	433 341
1966	26 689	522 003
1970	25 910	590 647
1974	25 394	485 596
1975	24 780	463 911

Źródło: oprac. własne na podstawie danych zawartych w Kuta 1987, s. 102–110.

¹⁵ <http://www.zosprp.pl/files/news/430/Historia.pdf> [dostęp: 02.03.2018].

Organizacje spółdzielcze

Istniejące i odradzające się po II wojnie światowej spółdzielnie włączono w system gospodarki centralnie sterowanej. Na Kongresie Spółdzielczości w 1944 r. w Lublinie powołano wspólny Związek Rewizyjny Spółdzielni Polskiej Ludowej, wspólną centralę gospodarczą – Związek Gospodarczy Spółdzielni Polskiej Ludowej „Społem”, centralę finansową – Bank Gospodarstwa Spółdzielczego. Pod koniec lat czterdziestych przyspieszeniu uległo tzw. uspołdzielczenie wsi związane z tworzeniem spółdzielni produkcyjnych. O ile w 1949 r. 243 spółdzielnie produkcyjne gospodarowały na 42 tys. ha, to w 1953 było ich już 7700 i dysponowały 1,2 mln ha użytków rolnych¹⁶. Ważnym elementem zmian w spółdzielczości była też tzw. bitwa o handel, w wyniku której ograniczono prywatną działalność handlową na wsi, sprowadzając ją do jednego rodzaju podmiotu – gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, a w miastach Powszechnej Spółdzielni Spożywców „Społem”. W 1948 r. ujednociono polską spółdzielczość, grupując ją w piony. W środowisku wiejskim funkcjonowały więc spółdzielnie mleczarskie, gminne spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”, spółdzielnie ogrodniczo-pszczelarskie, rolnicze spółdzielnie produkcyjne, kółka rolnicze, zorganizowane później w inne struktury (o czym wyżej), i spółdzielcze kasy oszczędnościowo-pożyczkowe, przekształcone potem w banki spółdzielcze. Po 1956 r. nastąpiła pewna liberalizacja również w spółdzielczości, jednak tradycyjni działacze pamiętający przedwojenne zasady dali sobie narzucić formułę gospodarki planowej i zasadę, że w socjalizmie wszystkie podmioty gospodarcze powinny realizować interes ogólnospołeczny, a nie grupowy (Nowak 2015, s. 131–154). Zabieg ten zupełnie zmienił optykę organizacji spółdzielczej. Spółdzielnie otrzymały dominujący udział w skupie płodów rolnych oraz zaopatrzeniu wsi w środki do produkcji oraz artykuły konsumpcyjne. W niektórych dziedzinach, takich jak mleczarstwo, uzyskały praktyczną wyłączność. Niestety, z punktu widzenia sposobu funkcjonowania straciły swój korporacyjny charakter i znacznie częściej były postrzegane jako własność państwowa niż prywatna – wspólna. Członkostwo w spółdzielni stawało się formalne, a często wręcz wymuszone, i różniło się od autentycznego poczucia przynależności członków do spółdzielni.

¹⁶ Należy jednak pamiętać, że tworzenie spółdzielni produkcyjnych powinno być traktowane raczej jako element kolektywizacji rolnictwa niż historii ruchów i inicjatyw społecznych na polskiej wsi.

Transformacja systemowa i czasy współczesne: odzyskiwanie podmiotowości

Koniec realnego socjalizmu w Polsce otworzył drogę do rozwoju sektora organizacji społecznych. Podstawę prawną ich funkcjonowania stanowią Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r., art. 12 (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483), Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach (Dz.U. z 1984 r. Nr 21, poz. 97), Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. z 1989 r. Nr 20, poz. 104) oraz Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz.U. z 2003 r. Nr 96, poz. 873), regulujące sposób zakładania organizacji trzeciego sektora, jak również aspekty organizacyjne ich działalności.

Wiejski trzeci sektor jest zróżnicowany. W jego skład wchodzi tzw. organizacje tradycyjne (KR, KGW, OSP itp.), ukształtowane przez lata, oraz nowoczesne (stowarzyszenia i fundacje), które zaczęły powstawać po transformacji systemowej. Wiele podmiotów działa nieformalnie, ich aktywność nie wpisuje się w ramy istniejących instytucji (Herbst 2018, s. 185).

Obecnie istnieje ok. 150 tys. stowarzyszeń, fundacji i innych organizacji społecznych (stan na grudzień 2017). Zgodnie z danymi KRS 40% z nich zarejestrowanych jest na obszarach wiejskich i miejsko-wiejskich (tj. 60 tys. organizacji o charakterze zrzeszeniowym), co trzecia ma swoją siedzibę w gminie wiejskiej. Wśród organizacji działających na wsi niemal co druga ma status stowarzyszenia – 45,6%; 3% stanowią fundacje. Podmioty te zrzeszają łącznie 4 mln członków. Co trzecia z organizacji powstała w ciągu ostatniej dekady (Herbst 2018, s. 185–195). Warto również nadmienić, iż poza sformalizowanymi organizacjami na obszarach wiejskich podejmowane są również liczne inicjatywy i działania, które nie są klasyfikowane do żadnych statystyk z uwagi na brak formalnej rejestracji. Do podmiotów tego typu należą organizacje przykościelne i wspólnoty parafialne. Szacuje się, że na obszarach wiejskich działa ok. 40 tys. organizacji tego rodzaju (Herbst 2018, s. 189). Porównując te dane do poprzednich lat, można stwierdzić, że rozwój organizacji pozarządowych na obszarach wiejskich wykazuje tendencję o stałej dynamice wzrostu.

Niezmiennie od lat, zarówno dla ogółu organizacji pozarządowych, jak i tych z terenów wiejskich, głównymi obszarami działania są sport i turystyka. W takie inicjatywy angażuje się $\frac{3}{4}$ organizacji wiejskich, a co druga wskazuje je jako główne pole swojej aktywności. Inne organizacje podejmują inicjatywy z zakresu edukacji, pomocy społecznej i usług socjalnych (Herbst 2018, s. 197).

Zasoby finansowe organizacji pozarządowych są skromne. W 2015 r. budżet przeciętnej organizacji pozarządowej wynosił 27 tys. złotych, zaś wiejskiej NGO – 19 tys. złotych. Przyglądając się bliżej źródłom finansowania działalności sektora non profit, widzimy, iż organizacje pozarządowe sięgają najczęściej po środki samorządowe (56% NGO w Polsce). W przypadku organizacji pozarządowych z obszarów wiejskich odsetek ten jest jeszcze wyższy, sięga 61% (wzrost uzależnienia od środków samorządowych w porównaniu do roku 2012, kiedy to sięgało po nie 44% wiejskich NGO). Niestety, dla większości z nich jest to główne źródło finansowania ich działalności – 62% wiejskich organizacji deklaruje, iż co roku otrzymuje pieniądze od lokalnego samorządu (Adamiak 2016, s. 59–71).

Organizacje młodzieżowe

„Młodzi w zasadzie nie mają przestrzeni, w której czuliby się dobrze, swobodnie i bezpiecznie, gdzie mogliby robić «coś swojego» [...]” (Strzezińska 2011, s. 60). Znajduje to swoje odzwierciedlenie w niskim zaangażowaniu młodzieży wiejskiej w działania społeczne. Dane z raportu Pracowni Badań Społecznych i Innowacji Stocznia wskazują, że zaledwie 16% młodzieży wiejskiej angażuje się w jakiegokolwiek działania na rzecz własnej społeczności lokalnej. Jeszcze mniej działa w organizacjach społeczeństwa obywatelskiego (zaledwie 8%) (Strzezińska 2011, s. 26).

Sztandarowa niegdyś organizacja Związek Młodzieży Wiejskiej, będąca najstarszą polską organizacją młodzieżową działającą na obszarach wiejskich, po transformacji systemowej, jak sama deklaruje: „przekształciła się w organizację trzeciego sektora, czyli organizację pozarządową”¹⁷. Szacuje się, że obecnie zrzesza ok. 10 tys. członków. Swoje działania realizuje przez programy i projekty mające na celu rozwój obszarów wiejskich poprzez zaangażowanie młodzieży. Podejmowane aktywności mają przede wszystkim za zadanie rozwój edukacji nieformalnej i przedsiębiorczości wśród młodzieży wiejskiej, walkę z wykluczeniem społecznym oraz promocję nowoczesnego rolnictwa ze szczególnym uwzględnieniem odnawialnych źródeł energii. ZMW w swoich obecnych działaniach pomaga również mieszkańcom obszarów wiejskich w tworzeniu wiejskich organizacji pozarządowych (w 2012 r. wspierał ok. 100 inicjatyw) (Modrzejewski 2012).

¹⁷ www.zmw.pl/article/view/44/Historia#1980 [dostęp: 02.06.2018].

Za przeglądem innych organizacji wiejskich przygotowanym przez Ilonę Matysiak (2005) warto jeszcze wspomnieć o uniwersytetach ludowych¹⁸. Celem tej organizacji, mającej obecnie status ruchu społecznego, jest propagowanie działalności samokształceniowej wśród różnych grup ludności wiejskiej poprzez sieć 20 oddziałów regionalnych, 100 środowiskowych oraz 5 ośrodków stacjonarnych. Po roku 1989 wydawało się, jak pisze Maliszewski (2003), że w Polsce jest duże zapotrzebowanie na edukację obywatelską i programy dotyczące demokratyzacji wszystkich sfer życia społecznego, więc idea uniwersytetu ludowego miała rozwinąć się w znaczący ruch oświaty dorosłych. Niestety, nadzieje te okazały się płonne, uniwersytety ludowe, które nadal były w tym czasie opoką społeczeństwa obywatelskiego i edukacji wiejskiej w Danii, Szwecji czy Niemczech, w Polsce traktowano raczej jako „relikt PRL” i „agendy młodzieżowych przybudówek Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej i Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego” (Maliszewski 1998, s. 19–21). Pomimo więc istnienia wielu bardzo aktywnych uniwersytetów ludowych po roku 2000 są one raczej na pozycji outsidera wobec głównego nurtu działań organizacji wiejskich i nie mają takiego znaczenia dla kształtowania młodzieży wiejskiej jak na początku XX w.

Stowarzyszenia (KR, KGW, OSP) po roku 1989

„[...] dzisiejsze kółka rolnicze – jak pisał Bratkowski – mają niewiele wspólnego z tymi z przeszłości. Dawne kółka rolnicze nigdy nie były żadną organizacją związkową ani polityczną. Ich celem było organizowanie wzajemnej pomocy rolników oraz samokształcenie zawodowe. [...] Dzisiejsze kółka nie robią nic z tego, co wymyślili i co umieli nasi przodkowie” (Bratkowski 1993, s. 2). Bardzo ostrej oceny realnego funkcjonowania i wpływu aktualnie działających struktur kółek rolniczych na życie wsi i rolnictwa dokonała również Maria Halamska (2008). Autorka postuluje konieczność odmitologizowania znaczenia tradycyjnych organizacji wiejskich. Jej badania liczebności struktur kółek rolniczych (tabela poniżej), szczególnie te odnoszące się do formalnego występowania w Krajowym Rejestrze Sądowym (KRS), są jak najbardziej wiarygodne. Nie ulega wątpliwości, że obecnie organizacja nieposiadająca aktualnego wpisu do KRS nie może podejmować prawie żadnych czynności prawnych i realnie działać. Można więc zakładać, że jej funkcjonowanie jest poważnie ograniczone. Podobne zjawisko obserwuje się również wśród innych

¹⁸ Założenia tej pionierskiej inicjatywy w Europie i na świecie znaleźć można m.in. w: Borish (1991, s. 7–9) oraz Byczkowski, Maliszewski, Przybylska (2003).

organizacji działających na obszarach wiejskich (szczególnie stowarzyszeń). Jak zauważa Alina Sikorska, „zbiorowe działania mieszkańców wsi na rzecz poprawy warunków życia i rozwoju infrastruktury stanowią trwałe elementy aktywności społecznej” (Sikorska 1993, s. 6).

Tab. 5.

Ewolucja struktur organizacyjnych kółek rolniczych w latach 1989–2007

Struktury kółek rolniczych i ich związków	1989	1996	2007	2007 KRS*	2018
Kółka rolnicze	31 489	25 680	22 500	3 299	1 200
Koła gospodyń wiejskich	35 653	30 850	25 800	248	26 000
Gminne Związki Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych (GZRKiOR)	2 161	820	1 703	•	•
Spółdzielnie Kółek Rolniczych	2 006	1 267	997	•	•

*KRS – Krajowy Rejestr Sądowy.

Źródło: Halamska 2008, s. 108; Herbst 2018.

O ile w 1989 r. funkcjonowało jeszcze 31 489 kółek, o tyle w 2007 r. wg oficjalnej strony internetowej Krajowego Związku Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych¹⁹ już tylko 22 500. Maria Halamska (2008) w swoim „bilansie niesentymentalnym” w marcu 2008 r. znalazła w Krajowym Rejestrze Sądowym zaledwie 3299 kół. Trzeba tu jeszcze dodać, że doświadczenie korzystania z owego rejestru uczy, że liczba wszelkich organizacji i podmiotów jest tam zawyżona, gdyż nie ma skutecznych sankcji ani metod, aby wymóc na bytach kończących swoją działalność dopełnienie formalności wyrejestrowania się – szczególnie w sytuacji, kiedy w oczywisty sposób brakuje już energii i zapału wśród członków. Liczba kółek rolniczych bezsprzecznie ulega więc zmniejszeniu. Można by wręcz powiedzieć, że mamy tu do czynienia ze swoistym „fenomenem odwróconej piramidy”. Centrala organizacji – Krajowy Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych – wygląda profesjonalnie i nowoczesnie, ma stosunkowo sprawne władze, stronę internetową, chce być reprezentantem polskich rolników wobec władz i opinii publicznej obok innych organizacji. O ile struktury regionalne są jeszcze w miarę prężne (14 zarejestrowanych w KRS w styczniu 2008), o tyle struktur gminnych figurujących w KRS jest zaledwie 244. Można by rzec: nie wszystkie struktury gminne muszą być zarejestrowane, bo działalność odbywa się na poziomie pojedynczych kółek. Jeżeli jednak prawdziwe są dane z KRS, to 3299 zarejestrowanych kółek ozna-

¹⁹ www.kolkarolnicze.eu.

cza o wiele mniej, niż sugerują władze centralne w oficjalnych statystykach. Halamska (2008) pisze, że jedno kółko rolnicze przypada na ok. 15 miejscowości wiejskich, a Gminny Związek Rolników Kótek i Organizacji Rolniczych istnieje w co dziewiątej gminie wiejskiej lub miejsko-wiejskiej.

Tożsamość i zasady funkcjonowania kół gospodyń wiejskich przysparzają dzisiaj niemało kłopotów badaczom, a często samym kobietom w nich zrzeszonym. Nierzadko spotyka się bowiem opinie, że działają one „poza prawem”, „nieformalnie”, bez rejestracji. Rzeczywiście sytuacja formalnego statusu KGW była i pozostaje nadal niejasna. Kłopot formalny zaczyna się wówczas, gdy choć kółka rolnicze zostały zlikwidowane, kobiety z kół gospodyń, tradycyjnie spotykające się i działające jako jednostka zaledwie afiliowana przy kółku rolniczym, nadal funkcjonują (tj. spotykają się, organizują wspólne imprezy, festyny, wyjazdy, niekiedy nawet zbierają składki, wybierają władze, współpracują z sottysami, władzami gminnymi, ośrodkami doradztwa rolniczego, izbami rolniczymi czy ze szkołami). W wielu wypadkach dopiero chęć pozyskania zewnętrznego dofinansowania albo, jak w latach 2005–2007, przystąpienia do struktur lokalnych grup działania (funkcjonujących w ramach programu „LEADER”) uświadamiała kobietom ich brak „formalnego umocowania”.

Pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. istniało 31 tys. KGW zrzeszających ok. 1,1 mln członkiń, a organizacja obejmowała swoim zasięgiem 86% wsi w Polsce. W latach 1991–1993 upadło 4200 kół gospodyń, zmniejszając łączną liczbę członkiń o 250 tys. (Grzebisz-Nowicka 1995). Nie sposób dokładnie określić, ile kół gospodyń wiejskich działa obecnie. W raporcie Fundacji na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (2002) z 2002 r. znaleźć można informację Krajowego Związku Rolników Kótek i Organizacji Rolniczych o deklarowanej wtedy liczbie 25 847 istniejących kół, które jakoby miały obejmować swoim zasięgiem blisko 65% wsi. Halamska (2008) kwestionuje te szacunki, pisząc: „z prostego rachunku, dzielącego liczbę KGW (25 800) przez liczbę miejscowości wiejskich (52 976) wynika, że jest to blisko 49 Proc.”. Można więc przypuszczać, że i liczba kół gospodyń wiejskich jest znacznie mniejsza, niż wskazywałyby na to oficjalne statystyki Krajowego Związku. Trzeba jednak zastrzec, że wspomniani wcześniej często nieformalny charakter ich aktywności oraz współpraca z wieloma partnerami, takimi jak samorządy lokalne oraz ośrodki doradztwa rolniczego, powodują, że spadek liczby kół nie był po 1989 r. tak znaczący, jak w przypadku kótek rolniczych. Jak pisze Zofia Grzebisz-Nowicka (1998), do 1990 r. KGW, najczęściej wspólnie z Wojewódzkimi Ośrodkami Doradztwa Rolniczego (WODR), organizowały 5000–7000 różnych kursów rocznie, w których brało udział 130–150 tys. uczestniczek. Podobnie przed

transformacją ustrojową odbywało się przeciętnie 20–23 tys. pokazów, w których uczestniczyło od 400 do 500 tys. członkiń KGW i kobiet niezrzeszonych. Koła prowadziły też amatorskie zespoły artystyczne (do 1990 r. funkcjonowało ich 2 700, zaangażowanych było ok. 80 tys. członkiń).

Wobec problemów z brakiem osobowości prawnej wynikającej z upadku wielu kółek rolniczych (lub ich niejasnego statusu) koła gospodyń wiejskich decydują się na rejestrację w formie stowarzyszeń. Coraz liczniejsze są też przypadki rejestracji kół jako tzw. gminnych rad kobiet, w skład których tradycyjnie wchodziły po dwie przedstawicielki wszystkich KGW z terenu gminy. W takim stowarzyszeniu KGW są jego strukturami wewnętrznymi, zachowując swoją autonomię, a struktury gminne dają formalny szyld, umożliwiając ubieganie się o zewnętrzne dofinansowania, oraz osobowość prawną.

Nową formą samoorganizacji społecznej ludności wiejskiej są lokalne grupy działania, które zaczęły powstawać w Polsce po 2000 r. dzięki możliwościom oferowanym przez wspólną politykę rolną Unii Europejskiej, tj. projekt „LEADER” mający na celu wspieranie rozwoju obszarów wiejskich poprzez wdrażanie lokalnych strategii rozwoju. W Polsce istnieje znacząca liczba lokalnych grup działania w porównaniu z innymi krajami Unii Europejskiej. W 2012 r. funkcjonowało 336 lokalnych partnerstw, które swym zasięgiem obejmowały 90% obszarów wiejskich (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi 2012). Działania podejmowane przez LGD przyczyniają się do zaspokajania potrzeb społeczności lokalnych, w tym do poprawy jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich (Kisiel 2013, s. 46–48), jak również do rozwoju współpracy między przedstawicielami instytucji publicznych, organizacjami pozarządowymi i obywatelami (Zajda 2016, s. 57). Miejscowe grupy działania, ukierunkowane na stymulowanie rozwoju obszarów wiejskich, opierają się na kapitale społecznym lokalnych społeczności wiejskich.

Innymi powszechnie występującymi organizacjami pozarządowymi na obszarach wiejskich są Ochotnicze Straże Pożarne. W kontekście charakteryzowania ich form aktywności warto przypomnieć, że ich działalność, kontynuowana od XIX w., nie uległa znaczącej zmianie po transformacji ustrojowej w 1989 r. Tajemnica powszechnego występowania jednostek OSP w środowiskach wiejskich związana jest z jednej strony z bogatą tradycją, a z drugiej z wpisaniem tych organizacji w system ochrony przeciwpożarowej kraju²⁰. Straże pożarne są w dodatku tyleż niezależne (zdecydowana większość jednostek OSP jest zarejestrowana jako niezależne stowarzyszenia), co

²⁰ Ustawa z dnia 24 sierpnia 1991 r. o ochronie przeciwpożarowej (Dz.U. z 1991 r. Nr 81, poz. 351).

zhierarchizowane: prawie wszystkie należą do struktur Związku Ochotniczych Straży Pożarnych Rzeczypospolitej Polskiej. Jak wynika z raportów opublikowanych w 2007 r. (Sprawozdanie z działalności Związku Ochotniczych Straży Pożarnych... 2007), Związek zrzesza 16 850 Ochotniczych Straży Pożarnych, skupiających 629 129 członków, w tym 497 620 czynnych (uczestniczących w działaniach ratowniczych). Przy OSP działa: 1626 kobiecych drużyn pożarniczych z 15 205 członkiniami, 10 214 młodzieżowych drużyn pożarniczych, które skupiają 29 856 dziewcząt oraz 68 756 chłopców. Związek posiada terenowe jednostki organizacyjne – oddziały, zgodnie z podziałem administracyjnym państwa. Terenowymi jednostkami organizacyjnymi Związku są 2242 oddziały gminne, 339 oddziałów powiatowych i 16 wojewódzkich. OSP obecnie wspiera mieszkańców społeczności lokalnych przy organizacji imprez, festynów i oczywiście w sytuacjach ekstremalnych zagrożeń, nagłej konieczności albo też kiedy trzeba wspólnie przedsięwziąć jakieś zadanie. Służą swoimi lokalami w remizach, posiadającym sprzętem oraz zwykle odczuwają pewną organizacyjną powinność wspierania innych członków OSP.

Podsumowując aktualną sytuację do niedawna największych na wsi organizacji rolniczych o charakterze zrzeszeniowym, trzeba stwierdzić, że ich obraz nadal przypomina ten opisany na początku przemian przez zespół Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (Sikorska 1993, s. 7). Z ankiety przeprowadzonej w 1992 r. w 72 polskich wsiach wynikało bowiem, że w 76% badanych miejscowości aktywnie działały organizacje pozarządowe, a najczęściej były to koła gospodyń wiejskich (58% wsi) oraz Ochotnicze Straże Pożarne (57% wsi). Dla porównania kółka rolnicze funkcjonowały wówczas tylko w 11% badanych miejscowości. Co więcej, w 63% wsi respondenci określili te dwie organizacje jako najbardziej aktywne. Sikorska pisała m.in.: „KGW i OSP zawsze cechowały się dużą aktywnością w zaspokajaniu wybranych potrzeb mieszkańców wsi. W konsekwencji wymienionym ugrupowaniom udało się nie tylko przetrwać zmiany ustrojowe, ale także nie utracić swej dominującej pozycji wśród organizacji skupiających ludność wiejską” (Sikorska 1993, s. 5–6).

Organizacje spółdzielcze

Na podstawie informacji Fundacji Spółdzielczości Wiejskiej pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. istniało ponad 8000 spółdzielni, które zrzeszały 8 mln członków. Najwięcej spółdzielni członkowskich z przeważającym udziałem producentów rolników zachowało się w sektorze mleczarskim.

Tab. 6.

Zmiany liczby spółdzielni w Polsce w latach 1989–2007

Wyszczególnienie	Lata			2007/1989 (%)
	1989	2000	2007	
Spółdzielnie rolnicze i wiejskie (ogółem)	7470	4141	3150	40,0
Spółdzielnie zaopatrzenia i zbytu „SCH”	1912	1648	1385	72,4
Spółdzielnie mleczarskie	323	238	188	58,2
Spółdzielnie ogrodniczo-pszczelarские	140	128	106	75,7
Rolnicze spółdzielnie produkcyjne	2089	1024	840	40,2
Spółdzielnie kółek rolniczych	2006	1063	731	36,4

Źródło: Baza danych Krajowej Rady Spółdzielczej – stan na dzień 31.12.2007 r., bez spółdzielni będących w likwidacji; *Perspektywy rozwoju grup...* 2008.

W połowie lat dziewięćdziesiątych, wraz ze zmianami w strukturze handlu bardzo szybko zaczęły następować procesy integracji w sektorze przetwórstwa. Wielcy odbiorcy wymagali dużych partii jednorodnego towaru, których nie mogli zapewnić drobni i rozproszeni producenci. W latach 1995–2000 pojawiło się w Polsce wiele inicjatyw tworzenia nowych, kontrolowanych przez rolników podmiotów gospodarczych – grup producenckich i marketingowych. W kilka lat po rezygnacji z prawa do zarządzania i własności majątku „starych” spółdzielni rolnicy z pomocą rozlicznych programów, doradztwa rolniczego oraz izb rolniczych zaczęli powoływać nowe organizacje. Bez majątku, wiedzy o rynku i zarządzaniu, wykorzystując możliwość obniżenia kosztów produkcji oraz mając na celu poprawę warunków sprzedaży, grupy marketingowe zajmują się wspólnym zaopatrzeniem, rzadziej ujednoczeniem technologii produkcji, wstępnym uszlachetnianiem oraz gromadzeniem większych partii towarów i negocjacjami handlowymi. W roku 2001 Chałupka doliczył się 753 grup producentów rolnych zrzeszających 22 112 członków. Z kolei w grudniu 2014 r. – jak podaje Aneta Suchoń, powołująca się na dane zawarte w rejestrach prowadzonych przez marszałków – w Polsce działało 1351 grup producentów rolnych (Suchoń 2015, s. 133–150).

Nowe formy samoorganizacji społecznej (nowe stowarzyszenia, fundacje) i inne małe struktury społeczne wspomagające rozwój wsi po roku 1989

Organizacje pozarządowe na wsi to wielka zdobycz okresu po 1989 r. Początków nowoczesnych organizacji pozarządowych należy szukać jeszcze

w latach osiemdziesiątych, kiedy to w 1984 r. uchwalono Ustawę o fundacjach. Utworzone wówczas fundacje o charakterze ogólnopolskim, zakładane często z wykorzystaniem środków zagranicznych, w znacznym stopniu stały się źródłem inspiracji i przyczyniły do powstania wielu inicjatyw oddolnych, lokalnych stowarzyszeń i fundacji na obszarach wiejskich w Polsce.

Jedne z pierwszych form samoorganizacji mieszkańców wsi po 1989 r. polegały na organizacji „komitetów budowy” wodociągów (później również kanalizacji). Działania te finansowane były przez Fundację Zaopatrzenia Wsi w Wodę (obecnie Fundacja Wspomagania Wsi). Z czasem z tych nieformalnych inicjatyw mieszkańców wyłaniały się organizacje pozarządowe kontynuujące inne działania. Ich rozwój odbywał się dzięki wielu szkoleniom liderów wiejskich organizowanym przez wspomnianą fundację. W następnej kolejności uruchomiono konkursy grantowe, w ramach których wsparcia udzielono 4512 projektom z zakresu ochrony bioróżnorodności, aktywizacji społecznej i ekonomicznej, na wsparcie świetlic wiejskich, organizacji ferii i wakacji dla dzieci wiejskich, ochronę dziedzictwa kulturowego wsi, a także inicjatywom związanym z upowszechnianiem internetu na obszarach wiejskich.

Jednym z kluczowych elementów wsparcia integrującego wiejskie organizacje pozarządowe są organizowane corocznie (od roku 2001) dla kilkuset liderów spotkania tematyczne w Marózie na Warmii.

Wiele obecnie działających organizacji lokalnych powstało dzięki permanentnemu szkoleniu liderów wiejskich i takim programom jak Agrolinia 2000, który został uruchomiony w 1996 r. Dał on wiejskim liderom możliwość nauce podstaw funkcjonowania miejscowych organizacji w ramach takich inicjatyw jak AGRO-Info. Agrolinia zainspirowała również powstanie Forum Aktywizacji Obszarów Wiejskich (FAOW) – niezależnej platformy współpracy wiejskich organizacji pozarządowych, oraz – poprzez inicjatywę AGRO-Smak – Polskiej Izby Produktu Regionalnego i Lokalnego, promującej wśród środowisk lokalnych wytwarzanie polskiej żywności i zachowanie ich tradycji.

Podobną rolę odgrywała fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej – Counterpart Fund, która m.in. w 2006 r. uruchomiła Program Wspierania Inicjatyw Obywatelskich na Rzecz Wsi i Terenów Wiejskich. Z kolei Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA) początkowo koncentrowała swe działania na transferze zachodnich praktyk rolniczych do Polski. W kolejnych latach realizowała programy wspierające przedsiębiorczość (w tym agroturystykę) i utworzyła pierwszy w Polsce program mikropożyczkowy obsługujący obszary wiejskie. Dzięki inspiracji British Know-How Fund od 2000 r. FDPA wydaje regularnie co dwa lata raporty o stanie polskiej wsi, przyczyniając się

do niezależnej od sfer publicznych refleksji na ten temat. Na podobnych zasadach funkcjonowały założone przez Ministerstwo Rolnictwa i Ministerstwo Finansów Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA) czy działająca w latach 1991–2003 Fundacja Spółdzielczości Wiejskiej, które zajmowały się restrukturyzacją istniejących przed rokiem 1990 spółdzielni rolniczych i wiejskich oraz tworzeniem grup producentów rolnych.

Osobny znaczący nurt tworzenia inicjatyw lokalnych związany jest z instytucją sołtysa i sołectwa. Na 40 tys. sołectw, setki, jeśli nie tysiące, stało się źródłem powołania wiejskich stowarzyszeń podejmujących oddolne inicjatywy mieszkańców. Szczególną rolę odgrywa tu Krajowe Stowarzyszenie Sołtysów²¹, które na przełomie lat 2005 i 2006 skutecznie zabiegało o uchwalenie ustawy o funduszu sołeckim, co ostatecznie nastąpiło w roku 2009. Do tej pory na utworzenie funduszu zdecydowało się ponad 50% polskich gmin, a sam fundusz zdecydowanie przyczynił się do upodmiotowienia wspólnot sołeckich poprzez zapewnienie mieszkańcom (na zebraniu wiejskim) możliwości przeznaczania relatywnie niewielkich kwot na działania rozwojowe w sołectwie.

Wiele inspiracji do powstania lokalnych inicjatyw i stowarzyszeń przyniósł także program odnowy wsi. Pojawiła się on w Polsce w roku 1997 za sprawą Ryszarda Wilczyńskiego, ówczesnego przewodniczącego Sejmiku Województwa Opolskiego. Program ten przyczynił się do powołania tysięcy grup odnowy wsi na poziomie sołectw. Był realizowany po roku 2000 głównie na płaszczyźnie samorządów województw: opolskiego, pomorskiego, śląskiego, dolnośląskiego, następnie aż do 2018 r. nieprzerwanie kontynuowany przez województwo wielkopolskie i powiat nakielski z województwa kujawsko-pomorskiego. W latach 2007–2013 program odnowy wsi został włączony jako działanie inwestycyjne do Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW 2007–2013) i dodatkowo jako element Osi IV LEADER (która jest opisana osobno) – w ten sposób stał się programem powszechnym z tysiącami wybudowanych i wyremontowanych obiektów sportowych i kulturalnych czy zagospodarowanych centrów wsi. Trzeba jednak przyznać, że znacznie większy wpływ na małe struktury społeczne – tworzenie oddolnych inicjatyw, stowarzyszeń i grup nieformalnych – miał program realizowany ze środków samorządów województw. W programie finansowanym z PROW ewidentnie zmarginalizowano aspekty społeczne i sprowadzono go do programu inwestycyjnego realizowanego przez samorządy gminne.

²¹ W ten sposób inicjatywa funduszu sołeckiego wyprzedziła o kilka lat znane z dużych miast i powszechnie chwalone budżety obywatelskie.

Na skutek reorganizacji szkolnictwa oraz niżu demograficznego duże znaczenie na obszarach wiejskich zaczęły mieć stowarzyszenia edukacyjne, które były tworzone w odpowiedzi na zamykanie szkół wraz z reformą administracyjną i edukacyjną²² (por. Giza 2012). Spontaniczną reakcją mieszkańców były obrona i konflikt z władzami gminy. Pomysłem na jego rozwiązanie było powoływanie z inicjatywy rodziców i mieszkańców wsi lokalnych stowarzyszeń, które następnie stawały się organem założycielskim i prowadzącym szkoły publiczne lub niepubliczne o prawach publicznych. Według szacunków Federacji Inicjatyw Oświatowych (FIO 2002) w Polsce w latach 1998–2011 powstało ponad 400 takich szkół. Stowarzyszenia wiejskie, rozpoczynając działalność edukacyjną od prowadzenia niepublicznej szkoły zwykle uruchamiają również edukację przedszkolną, podejmują liczne inicjatywy kulturalne i te z zakresu pomocy społecznej i profilaktyki zdrowotnej, a nawet rehabilitacji. Wiele szkół działa na rzecz aktywizacji zawodowej i edukacji dorosłych mieszkańców wsi (Sochocki 2011, s. 21–26). Placówki takie funkcjonują cały dzień, także w okresie ferii i wakacji szkoła jest ośrodkiem życia wiejskiego.

Zakończenie

Na działalność wiejskich organizacji znaczny wpływ mają zmiany w strukturze społeczności wiejskich. Przestają one być tak jednorodne jak wcześniej i bezpośrednio związane z funkcją rolniczą wsi, a jedną z konsekwencji jest pojawianie się nowych, innych niż tradycyjne organizacje. Można tu znaleźć pewną analogię do sytuacji sprzed ponad stu lat, na którą powołuje się Izabella Bukraba-Rylska (2008, s. 72–73), przytaczając relację Bojarskiej²³, opisującej mechanizmy tworzenia w poszczególnych wsiach organizacji i stowarzyszeń, które wspierały lokalny rozwój gospodarczy i zachowywały walor altruistycznego działania na rzecz wspólnoty w połączeniu z naturalnymi wtedy wątkami patriotycznymi. Prawidłowością tamtych inicjatyw było również to, że liczne powstające instytucje o różnym profilu (finansowym, gospodarczym, oświatowym i kulturalnym) wzajemnie się uzupełniały.

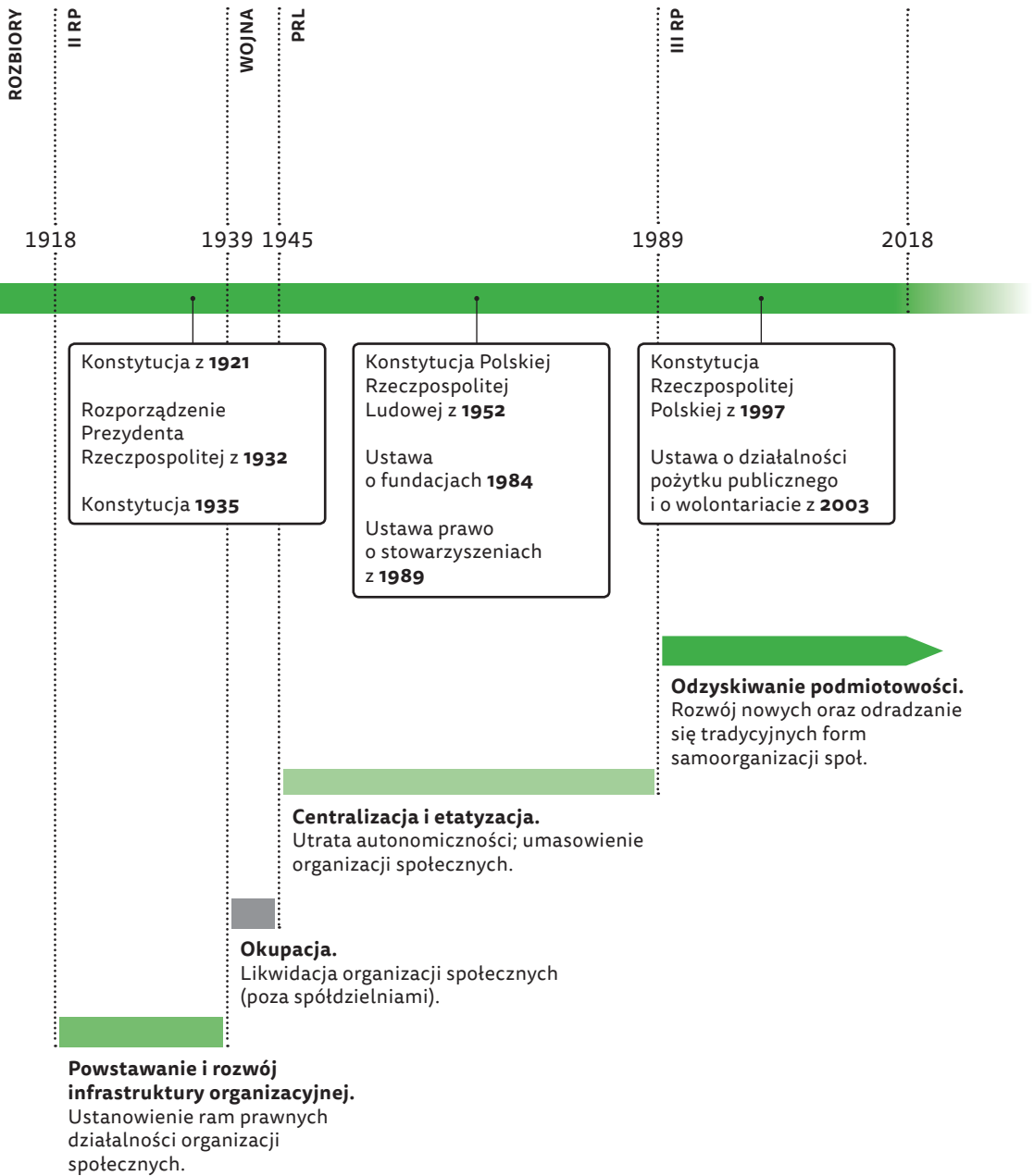
Z badań prowadzonych w latach 2006–2007 (Kamiński 2008, s. 31–36) wynika, że wśród tradycyjnych organizacji wiejskich praktyczne znaczenie dla życia mieszkańców mają Ochotnicze Straże Pożarne, koła gospodyń wiejskich

²² Wraz z reformą administracyjną i edukacyjną (zob. Ustawa z dnia 8 stycznia 1999 r. – Przepisy wprowadzające reformę ustroju szkolnego [Dz.U. Nr 12, poz. 96 z późn. zm.]) w roku 1998 pojawiło się, szczególnie na wsi, zjawisko zamykania małych szkół.

²³ I. Bukraba-Rylska powołuje się na pracę S. Bojarskiej, *Nasz dorobek kulturalny*, wydaną w Warszawie w 1916 r.

oraz rady sołeckie. Warto podkreślić, że nowo powstające organizacje pozarządowe na obszarach wiejskich nie są tworzone w opozycji do już istniejących tradycyjnych, „starych”. Współczesne stowarzyszenia i im podobne podmioty są raczej nową formą organizacyjną, powstałą głównie w celu uzyskania środków zewnętrznych. Racją istnienia organizacji pozarządowych nowego typu na wsi jest ich zdolność pozyskiwania dofinansowania z zewnątrz, czy to na wypoczynek letni dla dzieci, remont świetlicy, utrzymanie szkoły, przedszkola czy budowę boiska. Nowe formy organizacyjne są więc dzisiaj dla tych społeczności atrakcyjną alternatywą i wbrew obawom wielu należy je uznać za autentyczny przejaw oddolnej samoorganizacji, wynikającej z uświadomionych potrzeb lokalnych społeczności. Co ciekawe, w działalności nowych organizacji nie angażują się (bądź nie są angażowani) rolnicy. Sprawy rolników (w dalszym ciągu istotnych przecież członków wspólnot wiejskich), takie jak: podejmowanie wspólnej sprzedaży, zakupów, przetwórstwa, konfekcjonowania, są w deklaracjach nowych organizacji pomijane. Tylko sporadycznie, i to raczej w aspekcie turystyki niż produkcji rolniczej, pojawiają się lokalne produkty tradycyjne. Stowarzyszenia, grupy odnowy wsi, odnawiane KGW i inne nowe wiejskie organizacje nie zajmują się rolnictwem i rolnikami jako producentami żywności, ignorując ten wątek życia wsi zarówno w swojej bieżącej działalności, jak i w planach. Nowe inicjatywy, takie jak stowarzyszenia tworzone w celu obrony i prowadzenia niepublicznych szkół albo tak zwane grupy odnowy wsi oraz inne typy wspólnie podejmowanych przedsięwzięć, są dowodem przemian w ramach wiejskich społeczności.

Nowe organizacje wpisują się w istniejący układ instytucjonalny i w twórczy sposób go uzupełniają i rozwijają. Współpraca nowych stowarzyszeń z tradycyjnymi sposobami organizacji ludności wiejskiej nie ma charakteru konkurencyjnego, lecz komplementarny. Opisany sposób wzajemnego uzupełniania się różnych inicjatyw i struktur występuje dosyć często, chociaż nie wszędzie, ale może stanowić pozytywny prognostyk dla przyszłości małych struktur społecznych na polskiej wsi.

Oś diachroniczna: ewolucja organizacji społecznych na wsi (oprac. własne)

Bibliografia

- Adamiak P., Chorycka B., Wojewoda M. (2016). *Kondycja sektora organizacji pozarządowych w Polsce w 2015. Raport z badań*. Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Adamowicz M. (2008). Społeczność lokalna, organizacje pozarządowe i społeczeństwo obywatelskie jako środowisko i przejaw kapitału społecznego na obszarach wiejskich. W: L. Pałasz i in. (red.), *Rozwój zasobów kapitału ludzkiego obszarów wiejskich*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński.
- Biejat M., Wójcikowska K. (2015). O roli tradycji we współczesnej działalności kół gospodyń wiejskich. *Więś i Rolnictwo*, 1.2 (166.2), 97-109.
- Blicharz J. (2016). *Fundacje. Wybrane zagadnienia*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Bogucka T. (2001). Po co nam organizacje społeczne? *Gazeta Wyborcza*, <http://wyborcza.pl/1,76842,421542.html?disableRedirects=true> [dostęp: 15.11.2018].
- Boguta W., Ejsmont J., Kamiński R. (2000). *Spółdzielczość wiejska*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne S.A.
- Boguta W. (2011). *Spółdzielczość wiejska*. Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze.
- Borish S.M. (1991). *The Land of the Living. The Danish Folk High School and Denmark's Non-violent Path to Modernization*. Grass Valley: Blue Dolphin Press.
- Boroń P. (2009). Kraina kawą płynąca. *Polityka* (2636), <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/241134,1,kraina-kawa-plynaca.read>.
- Boroń P. (2011). Wiejskie kluby kultury, czyli kawiarnia w służbie socjalistycznego wychowania. *Radzyński Rocznik Humanistyczny*, nr 9, 101-115.
- Bratkowski S. (1993). *Którędy do dobrobytu wsi*. Warszawa: Nowoczesność.
- Brodziński M. (2014). *Oblicza polskiej spółdzielczości wiejskiej. Geneza – rozwój – przyszłość*. Warszawa: Wydawnictwo FREL.
- Brodziński Z. i in. (2017). Development of non-governmental organizations in Poland. *Contemporary Economics*, 11 (4), 401-414.
- Budrowska B. (2009). *Kobiety – feminizm – demokracja. Wybrane zagadnienia z seminarium IFiS PAN z lat 2001–2009*. Warszawa: IFiS PAN.
- Bukraba-Rylska I. (2008). Kapitał społeczny i kulturowy polskiej wsi, a rozumienie transformacji. W: M. Kłodziński (red.), *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Byczkowski M., Maliszewski T., Przybylska E. (2003). *Uniwersytet Ludowy – szkoła dla życia*. Wieżycza: Kaszubski Uniwersytet Ludowy.
- Chałasiński J. (1938). *Młode pokolenie chłopów*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Pomoc Oświatowa”, t. 1-3.
- Chałupka P. (2001). *Działalność grup producentów rolnych w świetle aktualnych rozwiązań prawnych*. Świdnica: WODR.
- Corry O. (2010). Defining and theorizing the third sector. W: R. Taylor. *Third sector research*. London: Springer.
- Dąbrowski K., Radziejowska W., Kobyliński Z. (1938). *Prace zespołowe wsi*. Warszawa: Towarzystwo Oświaty Rolniczej.

- Gałęski B. (1973). Rola kótek rolniczych w aktywizacji społeczności wioskowych. W: Z.T. Wierzbicki (red.), *Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Giza A. (2010). *Edukacja małych dzieci. Standardy, bariery, szanse*. Warszawa: Fundacja Rozwoju Dzieci im. Komeńskiego/Polsko-amerykańska Fundacja Wolności.
- Gliński P. (2002). Podstawowe słabości – niektóre sukcesy trzeciego sektora. W: P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński (red.), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor*. Warszawa: IFiS PAN.
- Gniewek J. (2016). Misja i zasady spółdzielcze jako istotne czynniki rozwoju spółdzielczego sektora bankowego w Polsce. *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska*. L. 3, 39–48.
- Grzebisz-Nowicka Z. (1995). Działalność organizacji Kół Gospodyń Wiejskich na rzecz kobiet i ich rodzin. W: J. Sawicka (red.), *Kobieta wiejska w Polsce: rodzina, praca, gospodarstwo*. Warszawa: Jadran.
- Grzebisz-Nowicka Z. (1998). Działalność organizacji Kół Gospodyń Wiejskich na rzecz wspierania przedsiębiorczości kobiet. W: J. Sawicka (red.), *Aktywizacja zawodowa kobiet wiejskich poprzez rozwój drobnej przedsiębiorczości*, t. I, Warszawa: SGGW.
- Hajduk Ł. (2016). Organizacje młodzieżowe na wsi – Przestrzeń przygotowania do aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym na przykładzie Związki Gmin Jeziora Rożnowskiego. *Dyskurs Młodych Andragogów* (17).
- Halamska M. (2008). Organizacje rolników: bilans niesentymentalny. W: M. Halamska (red.), *Wiejskie organizacje pozarządowe*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Herbst J. (2018). Nieocenione, niedocenione. Skala działań organizacji społecznych na wsi. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś*. Warszawa: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa FDPA.
- Kamiński R. (2008). *Aktywność społeczności wiejskich. Lokalne inicjatywy organizacji pozarządowych*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Kisiel R., Gierwiatowska M. (2013). Functioning of the Polish LAG in the context of the Leader Initiative. *Scientiorum Polanorum ACTA Oeconomia*, 12 (3), 46–48.
- Komorowska A.M., Radwański P. (2002). *Jak założyć stowarzyszenie i prowadzić małą szkołę*. Warszawa: Federacja Inicjatyw Oświatowych.
- Kulich J. (1996). *The Danish and the Polish folk high schools*. *Scutera Conference Proceedings 1979*, s. 83–87, <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/00002050.htm> [dostęp: 19.05.2018].
- Kurczewski J. (2003). Lokalne społeczeństwa obywatelskie. W: J. Kurczewski (red.), *Lokalne społeczności obywatelskie*. Warszawa: ISNS UW.
- Kuta S. (1987). *Ochotnicze Straże Pożarne w Polsce Ludowej w 1944–1975*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Libionka D. (2001). Ruch młodzieży w PRL. *Biuletyn IPN* (10).
- Lubik-Reczek N., Reczek R. (2013). Liga Kobiet – organizacja „reprezentująca” interesy kobiet w Polsce Ludowej. Zarys działania. *Środkowoeuropejskiej Studia Polityczne* (4), 105–120.
- Machałek M. (2013). Przemiany polskiej wsi w latach 1918–1989. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 26 (3), 55–80.

- Magier E. (2014). Przystosowanie spółdzielcze wiejskiej młodzieży pozaszkolnej w Polsce w okresie międzywojennym. *Wychowanie w Rodzinie*, X (2).
- Maliszewski T. (1998). Polish Folk High Schools/Folk Universities – between Indifference of Society, Disregard by Authorities and Passion for a Few. W: SI (red.), *Adult Education in the Baltic Sea Region*. Sodertälje: Svenska Institutet.
- Maliszewski T. (2003). Uniwersytety Ludowe na ziemiach polskich w XX stuleciu. W: M. Byczkowski, T. Maliszewski, E. Przybylska (red.), *Uniwersytet Ludowy – szkoła dla życia*. Wieżycza: Kaszubski Uniwersytet Ludowy.
- Maliszewski T. (2011). Dziewięćdziesięciolecie powstania Uniwersytetu Ludowego w Dalkach. *Biuletyn Historii Wychowania*, 27, 141–148.
- Małolepszy E. (2015). *Kultura fizyczna w działalności wiejskich organizacji młodzieżowych II Rzeczypospolitej*. Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego.
- Marczakiewicz A., Markowicz Z., Stępiński J. (1992). *130-lecie Kótek Rolniczych. Krótki zarys historii kótek rolniczych (1862–1992)*. Warszawa: KZRKiOR.
- Matysiak I. (2005). *Stare i nowe formy aktywności społecznej kobiet na obszarach wiejskich w Polsce. Od dożynek do fitness klubu. Praca magisterska pod kierunkiem prof. dr hab. Renaty Siemieńskiej-Żochowskiej w Zakładzie Socjologii Oświaty i Wychowania*. Warszawa: WFIS UW.
- Matysiak I. (2016). Koła gospodyń wiejskich we współczesnych społecznościach lokalnych – próba diagnozy. W: T. Herudziński, P. Swacha (red.), *Społeczności lokalne wobec wyzwań współczesności*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Mauersberg S. (1974). Demokratyzacja szkolnictwa polskiego w latach 1944–1948. *Rozprawy z Dziejów Oświaty* (17), 161–183.
- Michna W. (2010). *Organizacje wiejskie i rolnicze oraz ich rola w rozwoju obywatelskiej demokracji i krajowej gospodarki*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2012). *LAG Catalogue – Local Action Groups and their activity in rural areas*, http://ksow.pl/fileadmin/user_upload/ksow.pl/grafika/Leader/LAG_Catalogue.pdf [dostęp: 28.05.2018].
- Modrzejewski M. (2012). „Małe ojczyzny, Wielkie marzenia” czyli tytułem wstępu... . *Wici*, 2; http://zmw.bbstyle.pl/pliki/Wici_ZMW_2.pdf.
- Moroń D. (2012). *Organizacje pozarządowe: fundament społeczeństwa obywatelskiego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Nowak P., Górlach K. (2015). Rolnicy i spółdzielczość w Polsce: stary czy nowy ruch społeczny? *Wieś i Rolnictwo*, 1.1 (166.1), 131–154.
- Okrasa R. (2012). Społeczeństwo naprawdę obywatelskie. Związek Młodzieży Wiejskiej RP 1928–1939. *Nowy Obywatel*, <https://nowyobywatel.pl/2012/04/13/spoleczenstwo-naprawde-obywatelskie-zwiazek-mlodziezy-wiejskiej-rp-1928-1939/> [dostęp: 25.02.2018].
- Perspektywy rozwoju grup producentów rolnych do roku 2013 (maj 2008)*. Miedzeszyny–Warszawa: Krajowa Rada Spółdzielcza, Materiały konferencyjne.
- Podgórska E. (1982). Udział ruchu społeczno-politycznego i oświatowego w walce o emancypację edukacji społeczności wiejskiej. W: S. Michalski (red.), *Dzieje szkolnictwa i oświaty na wsi polskiej do 1918*. Warszawa: LSW.

- Polska wieś. Raport o stanie wsi (2002). Warszawa: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa FDPA.
- Popis J. (2013). Historia pożarnictwa w Polsce. *Kultura Bezpieczeństwa* (14), 163.
- Popławski F. (1985). *Polski Uniwersytet Ludowy*. Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze.
- Porzuczek M. (1967). Udział Związku Samopomocy Chłopskiej w zagospodarowaniu Warmii i Mazur. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (3), 405–418.
- Potoczny J. (2014). Udział Towarzystwa Szkoły Ludowej w upowszechnianiu czytelnictwa i popularyzacji wiedzy wśród ludu galicyjskiego doby autonomicznej. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*, 23, 401–414.
- Radziejewicz J. (2016). Koła Gospodyń Wiejskich – tradycja i nowoczesność. *Rolniczy Magazyn Elektroniczny* (65), <http://rme.cbr.net.pl/index.php/archiwum-rme/540-stycze-luty-nr-65/kobiety-polskiej-wsi-portrety/732-koa-gospody-wiejskich-tradycja-i-nowoczesnosc> [dostęp: 25.02.2018].
- Rychard A. (2000). Przestrzeń instytucjonalna. W: A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, A. Rychard (red.), *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany społecznej*. Warszawa: IFiS PAN.
- Sadowska J. (2010). Cel czy środek? Działalność kulturalna politycznych organizacji młodzieżowych w PRL. W: G. Miernik (red.), *Kultura wysoka, kultura popularna, kultura codzienności w Polsce 1944–1989*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego.
- Sawicka J. (1996). Koła Gospodyń Wiejskich jako społeczno-zawodowa organizacja kobiet. *Więś i Rolnictwo*, 2 (91).
- Sikorska A. (1993). *Aktywność społeczna na wsi*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Sochocki M. (2011). *Szkoły i przedszkola na wsi i w małych miastach*. Warszawa: Federacja Inicjatyw Oświatowych.
- Sprawozdanie z działalności Związku Ochotniczych Straży Pożarnych Rzeczypospolitej Polskiej i jego władz za okres XI kadencji w latach 2002–2007*. Warszawa 2007.
- Stanny M. (2013). *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Stefańska D. (2016). Kółka rolnicze w Szadku w latach 1907–1926. *Biuletyn Szadkowski*, 16, 215–242.
- Strzezińska A., Wiśnicka M. (2011). *Młodzież na wsi. Raport z badania*. Warszawa: Pracownia Badań i Innowacji Stocznia.
- Suchoń A. (2015). Grupy i organizacje producentów rolnych wobec wyzwań Wspólnej Polityki Rolnej 2014–2020. *Studia Iuridica Agraria*, 13, 133–150.
- Suski P. (2011). *Stowarzyszenia i fundacje*. Warszawa: LexisNexis.
- Sutyła J. (1982). *Miejsce kształcenia dorosłych w systemie oświatowym II Rzeczypospolitej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szaflik J. (2005). *Dzieje Ochotniczych Straży Pożarnych w Polsce*. Warszawa: Fundacja Edukacja i Technika Ratownictwa.
- Turowski J. (1992). *Socjologia wsi i rolnictwa: metody i wyniki badań*. Lublin: Norbertinum.
- Walczak E. (2003). *Kompendium historii pożarnictwa i straży pożarnej na ziemiach polskich do 1918 r.* Warszawa: Związek Ochotniczych Straży Pożarnych RP.

- Wieruszewska M. (2002). *Samoorganizacja w społecznościach wiejskich. Przejawy, struktury, zróżnicowania*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Wilkin J. (2018). Polska wieś teraz i w przeszłości – synteza raportu. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś*. Warszawa: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa FDPA..
- Zajda K. (2016). Rural territory and social innovation. *Acta Universitatis Lodzensis Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 24.
- Żółkiewski S. (1947). Czym są a czym być powinny Uniwersytety Ludowe. *Nowe Drogi* (5), 17.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 24 sierpnia 1991 r. o ochronie przeciwpożarowej. Dz.U. z 1991 r. Nr 81, poz. 351.
- Ustawa z dnia 8 stycznia 1999 r. – Przepisy wprowadzające reformę ustroju szkolnego oraz późniejsze zmiany. Dz.U. Nr 12, poz. 96.

Źródła internetowe

- www.kolkarolnicze.eu [dostęp: 02.03.2018].
- www.zmw.pl/article/view/44/Historia#1980 [dostęp: 02.06.2018].
- www.zosprp.pl/files/news/430/Historia.pdf [dostęp: 02.03.2018].